

i objašnjenja, a pridodata je i bibliografija radova o samoj Nadi Klaić i njezinom radu, čime je ostvaren odličan zaključak cijelog Zbornika.

U konačnom zaključku našeg osvrtu s pravom možemo reći da je objavom ovog izdanja Filozofski fakultet uspio da dostojno obilježi uspomenu na pokojnu profesoricu Klaić. Brojni ovdje prezentirani radovi ukazuju na napredak koji je hrvatska historiografija razvila na temeljima postavljenim upravo na radovima i monografijama N. Klaić. Međutim, isto tako određeni radovi pokazuju da je četvrt stoljeća koliko je prošlo od smrti Klaić nije bilo dovoljno vremena da se pomire razlike, pogotovo one u interpretaciji izvora i neslaganju s autoritetima. Čini se da joj još uvijek nije oprašteno znatno deromantiziranje historijske nauke. Sam sadržaj ovog Zbornika govori o nevjerovatnoj radnoj energiji ove medievistkinje. Bilo je potrebno 30 naučnika da barem približno opširno obuhvate cjelokupni opus tema kojima se bavila tokom svoje karijere. Teme iz ranog srednjeg vijeka, perioda narodnih vladara, razvijenog i kasnog, te ranog novog vijeka; teme iz Slavonije, Dalmacije, Bosne, Slovenije i Srbije; teme o visoko političkim događajima, crkvenoj povijesti, razvoju gradova i urbanog života, seljačkim bunama, historiji umjetnosti, epigrafici; sve su to područja u koja je zalazila Nada Klaić i ostavljala neizbrisiv trag. Opus koji lagano može obuhvatiti desetak ozbiljnih karijera svjedoči o neporecivoj činjenici da je Klaić spadala u sam vrh južnoslovenske medievistike. Zbornik *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije* najbolje je svjedočanstvo upravo ovim činjenicama.

DŽENAN DAUTOVIĆ

Ines Aščerić-Todd, *Dervishes and Islam in Bosnia – Sufi Dimensions to the Formation of Bosnian Muslim Society*, Brill, Leiden – Boston, 2015, 198 str.

Na našim prostorima su na temu te-savvufa, derviša i derviških redova nastale značajne studije. Posredstvom brojnih istraživanja i navedenih studija izašli su na vidjelo podaci evidentirani u defterima, sidžilima, raznim dokumentima i ličnim zbirkama kao i podaci o tekijama, zavijama, šejhovi-ma, te brojne registracije vezane za dervise i sufije iskazane pojedinačno. Ostvarivši uvid, uglavnom, u sve rezultate ovih istraživanja autorica je u svom, gore navedenom djelu napravila izbor, te dala svoje razumijevanje koje se tiče, kako je to i u samom naslovu eksplicirala, pitanja derviša i islama u Bosni. Ona se pri tom ne bavi sufijskim teorijama i praksom, općenito niti posebno fokusira svoju pažnju na kulturne i religiozne aspekte sufijskog djelovanja. U fokusu njene pažnje je, prije svega, pojašnjenje načina na koji su derviši, kako pojedinačno tako i kolektivno, bili uklopljeni u sistem osmanske države, te kakva im je uloga u okviru tog sistema bila namijenjena. Autorica sa posebnom pažnjom prepoznaje i uključuje u svoja razmatranja etiku futuvveta koja se formirala na islamskim vjerskim izvorima, a koju su derviši dodatno obogatili i svojim ličnim iskustvom i spoznajama, te koja je u određenom poznatom historijskom trenutku postala ideologija dervišva sa izuzetno snažnim efektima, što je davalo smisao njihovim kasnijim ukupnim aktivnostima.

Autorica je izabrala da govori o heterodoksnom dervištvu u Bosni te o bitnoj ulozi koju su imali u početnim osmanskim osvajanjima. Uz to ističe činjenicu da su upravo prvi derviši koji su dolazili sa osmanskom

vojskom bili ti koji su dobijali i prve timarske prihode, prvo kao nagradu za učestvovanje u vojnim operacijama, a potom i kao nagradu za njihov angažman u prvobitno osnovanim zavijama i tekijama.

Pored uvodnog dijela u kojem je iznijela cilj svoje studije, te ukazala na izvore i metodologiju, donijela je i raspravu o pojmovima sinkretizma i heterodoksije kojim ukazuje kako na karakter islama velikog dijela muslimanske populacije u Bosni tako i na karakter vjerovanja derviša sa ruralnih područja, a koji su učestvovali u osmanskim vojnama.

Nakon toga autorica kroz tri poglavlja obrazlaže navedenu temu o dervišima i islamu u Bosni. U prvom poglavlju bavi se pitanjem uloge derviša u formiranju gradskih naselja, donosi podatke o najranijim bosanskim tekijama, te obrazlaže učestvovanje derviša u prvoj fazi razvitka bosanske muslimanske zajednice. Derviši su imali važnu ulogu u zasnivanju gradova samo u prvom periodu nakon osmanskih osvajanja što se može uočiti na primjerima sedam kasaba i šehera. Već nekoliko decenija kasnije, u zasnivanju i oblikovanju kasaba i šehera po osmanskom modelu koji je uključivao poznati čaršijski kompleks sa glavnom carskom ili vezirskom džamijom u centru tog kompleksa, glavni utjecaj u razvoju navedenih gradova imali su visokorangirani državni službenici koji su pokretali i uspostavljali njihov razvoj putem ubacivanja u promet velikih iznosa vakufskih gotovina. Osmanlije su samo u prvom periodu nakon osvajanja Bosne davali povećan značaj heterodoksnim dervišima sa ruralnih područja i osnivanju zavija u kojim su se navedeni derviši okupljali vršeći uticaj na okolno stanovništvo. Istovremeno, zavije su imale ulogu konačišta musafirhana s tim da su se od običnih hanova i karavansaraja razlikovale po duhovno vjerskom ambijentu kakav je u navedenim

objektima uspostavljan posredstvom nekog šejha sa karizmom. Spomenute zavije i tekije su činile dio obavezne infrastrukture na određenim važnim putnim komunikacijama.

U drugom poglavlju navedene su i opisane tekije i zavije u urbanim područjima, te njihovi šejhovi kao i derviši, općenito, koji su se sabirali oko takvih zdanja. U vezi s tim istaknuta je povezanost esnafa sa ideologijom futuvveta koja se prenosila i implementirala u gradsku sredinu posredstvom navedenih tekija. Istaknut je golemi utjecaj derviša, koji su se okupljali u gradskim tekijama, na model kulturnog i vjerskog, a prije svega, na model ekonomskog života bosanske sredine. Kao argument donijeti su poznati važni esnafski dokumenti futuvvetname, šedžere i pirname koji su nastajali u tekijama, bolje rečeno, u glavnim tarikatskim centrima, gdje su njihovi primjerci prepisivani, a potom dostavljani posredstvom ahijskih čehaja u bosanske tekije. Navedeni dokumenti imaju posebno izraženu humanu i etičku dimenziju čiji su osnovni elementi preuzimani iz islamskih vjerskih knjiga, a čije su se poruke prenosi- le dalje preko šejhova, njihovih zastupnika i pomoćnika u tekijama. Autorica prenosi i činjenicu da su brojne i raznovrsne esnafske manifestacije i svečanosti, prije svega, veoma živopisne ceremonije esnafske kušanme značajno utjecale na ambijent i duhovno ozračje jedne gradske sredine sa karakterističnom osmanskom čaršijom. Također prenosi informacije o unutrašnjoj organizaciji esnafa, esnafskim kaznama, esnafskom funkcioneru ahi babi, povezanosti esnafa sa državom kao i o ulozi esnaflija povezanih sa tekijama, ne samo u procesu islamizacije nego, općenito, i u održavanju nivoa islamske vjerske prosvijećenosti. Međutim, u objašnjenjima u kojim se dervišima dodjeljuje važno mjesto u organizaciji društvenog i ekonomskog života

u Bosni, ne uočava se i ne ističe dovoljno razlika između pojma derviša kao sljedbenika šejhova u tekijama i pojma ahija kao visokorangiranih starješina nad dervišima.

Rukovođena temama koje su istražene u bosanskom okruženju autorica je odabrala da u trećem poglavlju svoje knjige predstavi političku ulogu Hamzevića postavljajući dilemu da li da ih odredi kao derviški red ili kao društveno-politički pokret. Pri tom ističe da je Hamza Bali posjedovao određene kerame, te da je svojom melamijskom skromnošću i asketizmom privlačio i okupljao oko sebe ne samo obične sljedbenike kao svoje dervise, nego da je okupljao i pripadnike esnafa. Poznata je sudbina Hamzevića koji su sistematično proganjani i veoma rigorozno kažnjeni od strane države. Izgleda da ipak nije dovoljno istaknuta činjenica da su Hamzeviće predstavljali jedan populistički pokret povezan sa sličnim snagama sa širih prostora Carstva. Ovdje se radi o pojavi heterodoksnih derviša koje je centralna vlast po ukazanoj potrebi uobičajeno koristila za određene svoje ciljeve, prije svega vojne prirode, a kada više nije imala potrebe za navedenim uslugama, razračunavala se s njima i ograničavala njihove ideje i djelovanje. Hamza Bali je u Istanbulu imao kontakte sa raznim derviškim šejhovima, a prije svega sa Husamuddinom Ankaravijem, nakon čije se smrti vratio u Bosnu. Na njegove stavove su utjecali kontakti i veze sa dervišima bajramijsko-melamijskog usmjerenja i sa određenim krugovima u centru. Autorica posebno ističe njegov utjecaj na esnafa, što je značilo utjecaj na važan dio bosanskog okruženja. Hamzeviće su osuđivani zbog navodne hereze, iako je općepoznat i toleriran sinkretizam vjerovanja velikog djela bosanskog muslimanskog stanovništva izuzimajući ulemu i visoke državne službenike koji su sticali vjersko obrazovanje u zvaničnim vjerskim insti-

tucijama, što se ne može uvijek reći za šejhove heterodoksnih derviša. Hamza Bali je pogubljen kao otpadnik od vjere, iako se u osnovi radi o političkim razlozima koji su motivirali hamzeviće da otkazuju poslušnost centralnoj vlasti i njenim oficijelnim zastupnicima, što je protumačeno od strane odgovorne uleme kao pokušaj stvaranja paralelizma u vlasti.

Autorica je postigla postavljeni cilj da na zanimljiv i popularan način predstavi i jasno pokaže osnovne značajke pojave dervišstva u Bosni, te da obrazloži različite aspekte utjecaja koji su ostavili dubok i prepoznatljiv trag na bosansko društvo. Posebnu pažnju zavređuje način na koji je autorica, izborom navedenih poglavlja, iznijela svoje razumijevanje dervišstva i njegove uklopljenosti u bosansku sredinu, kao što zavređuje pažnju i način na koji je uspjela pokazati golemi utjecaj koji su derviši, općenito, ostvarili ne samo na muslimansku zajednicu nego i na sve pripadnike bosanskog društva uključujući brojne važne segmente tog društva, kako duhovne tako i ekonomske prirode.

AZRA GADŽO KASUMOVIĆ

Mirza Hasan Ćeman, *Abdullah-pašina džamija u Tešnju u Bosni i Hercegovini : s razmatranjima o dataciji Sejjid-Sulejmanove, Hasanbegovića ili Guvanjske (Harman) džamije i ubikaciji Tophane ili Tabhana džamije u Tešnju, Sarajevo, Filozofski fakultet, 2015. (elektronsko izdanje).*

Tešanj i tešanjski kraj bili su često tema naučnih pregalaca različitog kova i pozadine, a svaki od njih dao je doprinos u rasvjetljavanju historije i baštine ovog kraja. Bolje upo-